

Лялечка

Михайло Коцюбинський

Етюд

Triste comme un beau jour
Pour un coeur sans espoir. [1]
F. Corpee [2]

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз у раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію. У земської вчительки Раїси Левицької, що їхала на возі, почало од труської дороги боліти під грудьми — і се було добре, бо одривало її од прикрих думок. Вона ще не проходила після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима, як на злість, вставало худе, езуїтське, скривлене від злості обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, інакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю стали нестерпучими, нерви її не витримали — і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та своєму начальству, а матушка тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулась із кулаками на "зухвалу вчительку" — і, напевне, побила б, коли б та не втекла з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи, [3] було слідство, допити — і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити, вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з навісним попом, подалась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ся гидка історія гнітила її, як сонна мара, — і мутила, й підіймала в серці злість. Се вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу — і хто знає, що чекає її на новому місці, де, певно, — ох, боже! — є піп і попада.

Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватись гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пересипався на вітрі. Раїса задивилась, як курився над землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези, як русалки, маяли на вітрі зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазури у здобич. Було, неважаючи на травень, душно, як улітку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, на заході вставало щось грізне, і росло, і сварилось далеким гуркотом. Раїса все поглядала туди, з тривогою думаючи, чи втечуть вони од бурі, при одній згадці про яку вона холола і здригалась.

Візник, в відповідь на її прохання, цмокав на шкапину і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало небагато.

В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі яро-зеленої молодії березини гаптувались чорні гілки сосни, а там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась уся в цвіту дика груша або кущ черемхи з медовим запахом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися униз, і візок усе котився вузькою, нев'їждженою дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькодолу і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крилатих верб. Здалеку здавалось, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом, стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбилися сліди убожества. І житла, і люди, що вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи. Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорозі: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, попід хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дітвора, впоміш із собаками і свинями, роїлася попідтинню. Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці, хлюпали праниками, підкасані, з червоними, як у буслів, ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись у землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле, рівне, сіро-зелене, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою.

За закрутом, на горбочку, з-за великих пишних кленів виглянула біла церква. У Раїси раптом стиснуло серце, і вона міцно стулила уста. Ну що ж, їй не першинка, коли доведеться, буде воюватись.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник завернув і в'їхав у великий, зарослий споришем двір.

Показалося, що школа замкнена. Раїса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пуста, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней — нікого і нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за маніпуляціями Раїсиними.

— Не знаєте, в кого ключ од школи?.. Я нова вчителька...— звернулась до нього Раїса.

— Та, мабуть, у сторожихи, у Тетяни... Бігай-но, та швидко, по Тетяну, вона поле в

мачухи на городі!..

Услід за сими словами почулася лопотнява босих ніг, і щось біле мигнуло на вулиці.

Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху. Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш півгодини. Врешті ляпнула хвіртка і на стежці показалась Тетяна. Суха пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

— Здрастуйте...

— Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку...

Тетяна прожогом, з рухами москаля у спідниці, кинулась одчиняти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза речі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним запахом соснової дошки повітря затамувало їй віддих. Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле, зеленасте світло виповнило хати, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна тим часом позносила усе манаття з воза, унесла води, подала учительці вмитись і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вуха, аж він забряжчав.

— Самовар вам ставити?

— Настав...

Поки сторожиха поралась коло самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. У великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто помальовані парти, зсунуті в кутку до купи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзижчала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла усі покої, скрізь була пустка і тиша, школа нагадувала порожній вулій, перекинутий під хатою на сонці. Кватира вчительки складалась із двох невеликих хатинок. Особлива мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невелика скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилась на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймались до стелі, дуже скидались на цямрину. Друга хатинка була трошки більша, і з вікон її було видно білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки вчителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла скраєчку на канапку, і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась якнайбільше довідатись від Раїси та якнайбільше розповісти їй.

Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли вчителька злягла та й хутко й душу богові оддала; он там, у тій маленькій хатинці, де Раїса буде спати, — там мучилась одинока як палець вчителька, і коли б не старі матушка, не було б кому і очі закрити.

— Хіба піп старий уже?

— Ні, піп не старий, він удовець, мав одну дівчинку-підлітка, стара ж матушка — то мати попова... Багатир, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема — нема де й заробити, то люди йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів...

Тут Раїса довідне дізналася, що й коли саме сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з того вийшло і як та історія одбилася на кривій Семенисі, якої чоловік доводиться братом у других дяковому кумові...

Оповідання Тетянине, як хвилі од вкинутого в воду каменя, все ширшими і ширшими кругами розходилося по селу, займало масу осіб, захоплювало далекі кутки і плутало такі деталі різних сторін життя, що в голові Раїсиній усе змішалось, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувавшись абияк, нашвидку, в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раїса рано лягла у ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона, витягшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще більше нагадували колодязну цямрину. Раїса лежала на дні колодязя, а там, вгорі, куди світло ледь доходило, починався світ і життя.

Життя... вона думала про нього. От їй уже тридцять перший рік пішов, а чи багата дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй заборонені книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема бога... Їй було страшно і любо; вона ховалась зі своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов по нещасного народу, що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги, в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із шкільних стін на волю, на службу народові. І сталося. Батько, старий убогий дяк, забрав її додому, на село. Але там не було того улюбленого страдника — н а р о д у, він був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідності, у великій сім'ї, де не було місця зайвому ротіві, жилося невесело. Правда, батько із шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівни, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха-богослова. Та жених якось не знаходився, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки. Тринадцять літ вчителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні. Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ся теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загинула. Життя, таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професіональні інтереси, поза якими вона почувала себе мухою восени. Вона так і називала себе: осіння муха. Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, насаджувала груди і вела безперестанну

війну зі школярами, їх батьками, попом і начальством. Вона любила се все, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натовлене, струджене тіло.

Однак для серця було сього мало. Правда, воно не раз розцвіталось під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, у тиші і, не маючи надії кинути насіння в родючий ґрунт, зів'яло, зсохло, як зсохли її лице, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарію.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, ніж досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя, і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись із сього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на сей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула. Розбудив її чужий голос під вікном:

— Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батьощі: чи не нова вчителька? А вони й посилають: "Піди, — кажуть, — до Тетяни, дізнайся, хто, звідки й що воно..."

Раїса, мов опечена, скочила з постелі і застукала в вікно: Яке йому діло! Се не церковна школа, а земська. Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки законовчитель, та й то не тепер, на вакації. "Се просто нахабність", — думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона никала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садочку під деревом або приймала школярів, що приносили їй суніці, аби познайомитись із учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди, батько давно помер, до родичів не хотілося.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась. Їй найбільше подобалось сидіти під вікном у своїй "чистій" хатинці, звідки було видно білу церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими.

Одного вечора, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась висока постать. У Раїси стрепенулося серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обі двері виходять у двір і вона напевно стрінеться з попом. Раїса перебігла клас, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп поторсав двері, постояв трохи ї, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля, і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона, зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала, і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому божого... Вона тут людина нова, нікого не знає... і коли трапиться потреба, він просить звернутися до нього — свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять іти поруч.

Він не помітив лихого вогника в Раїсиних очах, яким вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі:

— І я, і моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася... вам буде веселіше...

Раїсу мучило одно питання: чи покликати попа у хату? Те, що вона була "з духовних", прищепила їй певну повагу до людей духовного стану, але спеціальна нехить до гостя перемогла.

"Цур йому!" — рішила Раїса і слухала далі.

Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрясник, скоріше жіночу, ніж чоловічу, постать до садової лавки.

Раїса теж сіла скраєчку.

Отець Василь за півгодини, яку просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, ліниву і не дбаючу про церкву парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і злегка докорити покійній вчительці, що не вміла защебити молодшому поколінню духу покорі.

Раїса неохоче і коротко відповідала свому гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку. "Треба було покликати до хати... Перший раз прийшов... е, цур йому,— удруге подумала вона. — Образиться? Покірно прошу... Не треба мені ніяких зносин із ним..."

Та зносини не порвалися.

Стара матушка прислала їй якось тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала і Тетяна сповістила про се батюшку, він дав їй кілька порошків хіни і потому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що сим ображає духовну родину. "Нехай!" — уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалася червнева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі. "Неодмінно буде буря",— з жахом думала вона. І справді, після завзятої, хоч тихої спеки якось швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрії з'явилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. Трохи згодом показалося слабе світло у другому місці, а далі знов спалахнуло на першому. Небо переморгувалося. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятися на другому краї, хвиля вогняного моря. Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалося кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною і тоді кінчилося б далекою блискавкою, та могло бути й інакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила перед образом лампадку, забила у куток, далеко від вікон, і здригалась кожен раз, коли вікна

раптом блакитніли од сильної блискавки і меблі, заскочені світлом, немов розбігались із якоїсь таємної наради.

Ніч бистро надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. Надворі стало чорно, як у комині. Зате блискавка розгорялася, жевріла, ставала сліпучо-білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрії на одну мить з'являлась в огняних рамах чорна силуетка з тополь, з хат і вітряків. Околишня тиша насичена була тривогою, жахом навіть, тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося, велетенський звір-потвора наближавсь до принишкої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання трусилися дерева і ховалось усе живе. Звір усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... чулось уже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось убік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп, у темряві, з свистом і сичанням перестрахи, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева і все, що стояло на його дорозі. А навздогін за ним так само мчалась чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом — гар-р-р...

Від того рику затремтіла земля, забряжчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась у кутку, поміж двома стінами, і стиха постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світилися у темряві фосфором. Вона чула, що волосся у неї стало тверде, як дріт, і щось холодне раз у раз доторкалося до нього. Ноги й руки були холодні як лід, а всередині у грудях котилася клубком тривога. Але коли почалась канонада і над головою її прокотилися небесні гармати, Раїса скорчилась уся і забила у куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи. Лампадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небу літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в відповідь йому вилітав і котився по небу такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімалися із місця і з грюкотом гасали в порожньому класі.

Канонада тяглась довго і уперто. Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось із силами. І раптом небо пойнялось вогнем, розкололось посередині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулась, стіни в школі розсипалися, і все щезло і затихло.

— Панно Раїсо, чи ви ще живі й здорові? — почула вона коло себе якийсь чужий голос.

Спалахнув сірник, і в блідому світлі з'явилась перед нею велика фігура о. Василя у білому підряснику. З його парусиного, окованого жовтою бляхою величезного парасоля збігав на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з собою в душну й сперту атмосферу зачиненої хати вогкість і свіжість літнього дощу, і надвірне

повітря трохи очутило Раїсу.

Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде, аж жовте, обличчя, широко відкриті очі, о. Василь скрикнув:

— Що з вами, боже мій!..

Він сквапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лиця і стурбовано поспитав:

— Що з вами?

Раїса мовчки дивилась на нього поширшеними зіньками, хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки і, обвіваючи лице Раїсине холодом вогкого рукава, перехрестив її великим хрестом:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа...

Раїса звелась на ноги, повела тривожно по хаті очима і тихо поспитала:

— Бурі... нема вже?..

Нема... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне... Ну й буря була!.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запалило церкву, і побіг оглядати, але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталося чого з Раїсою, чи не налякало її... тим більш, що двері од школи одчинені були... Аж тут он що... Ну, як же вона себе почуває?.. Лучче?.. І слава богу!.. От тільки в хаті душно, не здорово, краще одчинити вікна... Що? Вона боїться?.. Але ж небо зовсім ясне й зоряне, а повітря чисте й тихе... Правда?.. Їй так лучче буде. Чи може він чим допомогти їй? Може б, послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч, на його думку, так було б краще... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, півчарки якої прожене з лиця її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй на добраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого підрясника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого обличчя, сірих очей і навіть лисини віяло таким спокоєм, що Раїса не могла пустити його так швидко од себе. Як-не-як — вона була йому вдячна.

— Посидьте ще, — несміливо попрохала вона о. Василя, не випускаючи його руки з своєї.

— Чого ви так хапаєтесь? У мене мусить бути готовий самовар, я ще до бурі наставила його... Нап'ємось чаю...

І, не даючи йому часу на відповідь, вона пірнула в темряву сусідньої хати...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лампа під білим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо. Раїса дзвонила склянками. Її суха фігурка в білій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі блищали, на зів'ялих лицях грав легкий рум'янець, а в голосі чулася така нотка, наче електричність, пронісшись над землею, лишила дещо в сьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу і пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався

сій раптовій зміні в настрої учительки, хоч ся зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищали золото самовара, молочний абажур лампи, соснові стіни, сукня хазяйки і зоряне небо.

Раїса ще не зовсім одійшла після бурі; се було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї, але вона добре пам'ятає її. І от вона померла... вісім літ минуло, як померла, а Раїса нічого й не відала.

— Єдина потіха лишилася у мене в житті — се моя дівчинка, Тася... Вона завтра або позавтра приїде...

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя у нього ставало добрим і сірі очі променіли.

Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилася дівчинкою.

Окрім Тасі, вони згадували багато спільних знайомих, і тут Раїса мала чимало несподіванок. Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист, який, сюсюкаючи, провадив їй ідеї Фейєрбаха, [4] носить тепер камилавку, має наперсний хрест і дослуживсь до благочинного.

— Що ви кажете? — не вірила вона власним ухам.

— Єй-богу... Хіба ви не читаете "Епархиальных ведомостей"? [5]

Ні, вона ніколи не читала "Епархиальных ведомостей", і він обіцяв принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, нагороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бринів у хаті під веселий клекіт самовара і викликав у пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії...

По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжку, на дно колодязя. Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок. Перед очима її стояла велика постать зі спокійним обличчям, з променистими очима, зі складеними над її чолом пучками пухкої руки...

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими догори плечима. Її бистрі чорні очиці нагадували Фаню — і Раїса зразу догадалася, що то Тася. Погано пошита перкалева сукенка не укривала оцупкуватої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі литки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпались наверху, як свинячі вуха.

Тася проскочила повз Раїсу і, не помітивши її, оббігла усі класи, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не надовго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями.

Чи є в неї сестра? А вишні в садку вже достигли? Чи й у неї була та сама

начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі... і т. д. і т. д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала і руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадів Раїсі.

— Матусю!.. Матусю!.. — гукав він у другу хату, витираючи впрілу лисину. — Гостя маємо...

Десь іздалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по помості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого походив той чудний згук.

— "Матусю... матусю..." — передражнила вона сина, — гість... а який то гість? Вчителька... могла б давно вже прийти.

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши уваги на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила:

— Матусю... матусю... вчителька... вчителька...

Невважаючи на неласкаве вітання, Раїса одразу почула симпатію до сеї старосвітської фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана чорною хусткою, з якої виглядала замість обличчя печена картопля.

— Мати на всіх нас бурчить отак... — прохав вибачення о. Василь.

— "Бурчить... бурчить..." — повторила стара попада, встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї очевидячки не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видко було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок із конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила всередину палець, обмазаний в попіл, і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні очка блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіжо нам'яті.

О. Василь хвалився своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стайні, з болотом корівника і скликав для неї усе кудкудакаюче, гегаюче і крякаюче пернате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, найбільше жвавим і цікавим була Тася, оцупкувата фігурка якої шмигала поміж телятами або вривалася серед нескazanного гвалту в гусяче стадо.

Пили чай на веранді при тихому заході сонця. Велика й благодушна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води з-під ринви, жвавість молоді кізочки у Тасі, ся проста розмова й обстановка навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились із портретів архієреї над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса не почувала себе одинокою.

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом із самого ранку забігала до неї і тягла її в ліс або в

поле. Часом вони брали з собою о. Василя. Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою ситу постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони позволяли йому спочити. Потому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони носили йому визбирані губи.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць. Стара була дуже рада і виявляла се бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби божої Тася тягла Раїсу до себе, і та мусила йти до кухні, щоб зготувать для маленької ласухи яку легумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона у столову, гриміла посудом, помагала наймичці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

— Ідіть до себе, ви нам заважаєте! — весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

— Ви вже п'ять випили!.. — з обуренням гукала Раїса.— Вам се шкодить, а ви п'єте та п'єте!..

— Яка з вас вчителька: до п'яти порахувати не годні; я випив чотири, а не п'ять...

— Ні, п'ять... Я вам забороняю більше пити — чуєте!..

— Овва!

— "Овва!" — дражнилась Раїса і швидко хапала з стола пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом зі слуги божого в слугу Марса. [6] За столом здійсмався страшенний заколот: Тася вищала, як зарізане поросся, стара попада бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

Кінчалось звичайно тріумфом слабшої сторони, та в ґрунті задоволені були всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нікому нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, у поле, на пасіку. О. Василь зважав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках або приручав одвезти полудень косарям. За сими приємними, звичними розривками Раїсі непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи, і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюбленицю. Окрім того, він приносив з собою "Епархиальные ведомости", які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох. О. Василь насамперед розгортав одділ хроніки. Там стояли все знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась сим із ввічливості, щоб не образити о. Василя, а потому втяглася і перейнялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що, коли привозили пошту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша

перечитувала новинки і нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитися з ним тими новинками.

— Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедреника? — стрічала вона його.

— Невже? Звідки ви знаєте?

— А ось читайте...

І вони обоє нахилилися над газетою так, що чорна гривка Раїсина лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро знайшов о. Василь роботу в школі. Батьки приводили дітей записувати до школи, і Раїса таким способом знайомилася з селянами.

Тут о. Василь був дуже корисним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку й діти, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у класі, о. Василь порядкував:

— Сього можна прийняти... мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби божої... А! Й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько?.. Ні, сього не записуйте, я його знаю...

— Змилуйтеся, батюшко, не гнівайтесь, я ж у тому спашу не винен...

Тут починалися рахунки за спаш або за якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Се сердило Раїсу, та при людях вона уважала незручним нагадувати попові свої права. Коли ж Раїса довідалась, що селяни почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення. О. Василь, однак, потрапив заспокоїти Раїсу; все вийшло так, що вона ще мусила дякувати йому. Та й як було не дякувати або не слухати його! О. Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало, — о. Василь зараз знаходив майстрів. Потребувала учителька дров на зиму — о. Василь доглядав, щоб привезено сухих. Здумала Раїса їхати в управу або в містечко — о. Василь ставав у пригоді кіньми і т.д. і т.д.

Раїса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні услуги та ради, без яких вона у чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Окрім того, він їй подобався. На її погляд, він був гарний; од його високого чола біла чесність і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь матернє почуття до сього знівченого життя, їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому іншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилась столуватися у старої матушки. Щодня утрюх вони ділили хліб-сіль. Се зближувало їх, немов ріднило. Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг випити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що оце вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом за круглим столом попівської їдальні,

при світлі тьмяної лампи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали план її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, ріднішою. Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, одділяв їх од цілого світу. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одне одному.

Часом вони читали довгі і скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом завалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кишені підрысника та схиливши в задумі голову, а по стінах лазила тінь кудлатого ведмеда.

Стара попада дрімала. Інколи спросоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала ціпком та розходилась так, що Раїса мусила зупинитись. Її вгамовували — і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Василь читав написані їм для неділі проповіді. Він присував до себе ближче чадну лампу, закладав за вуха непокірні коси і обертався в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна, увага старої матушки просто його розлючували. Він читав свій твір, і ясні очі його метали іскри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергійних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів — о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжка, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а на стрічу тій хмарі йшла ще чорніша, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари, і пахла сіркою, і дихала полум'ям. А серед сих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбирала в себе зачаровані погляди обох жінок.

— Я їм покажу, я їх допечу!.. — страхав о. Василь неприсутніх парафіян.

Правда, все се було гарне і сильне, та деякі місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвинути, другі зовсім викинути; до того алегорії не завжди були ясними і консеквентними. О. Василь не допускав жодної критики. Як написав, так написав.

— Ні слова зміни! — розпалювався він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалось на тому, що Раїса брала олівець і робила в рукописі вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

У неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на парафіян особливо в тих місцях, що були змодифіковані нею, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носи, а обличчя чоловіків набирають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величною, а о. Василь гідним, здобутого тріумфу.

Проміння тої слави осявали і її, бідну вчительку, бо й вона частиною свого "я" впливала на маси. Се її підносило у власник очах.

Потроху й непомітно Раїса прив'язалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона се у ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські і Раїса вечорами лишалась вдома. Вона нудилась, сновигала по своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалась їй тоді сосновою домовиною. Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти, Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір удвох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишитись удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на своєму вузькому келійному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях приплив теплої хвилі. Мимохіть згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона, дівчинкою, до причастя, або тепла, солодка, до млості приємна молитва віруючого серця! Давно се було...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися ними. Та чи можливо ж се?

Вона лежала і сподівалась, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття, і, як весняний дощ, оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялася сподіватися.

І воно приходило.

З високості, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце божя ласка, і воно розцвіталось, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно і хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса почувала у грудях гостро-гранчасту крицю. Та криця різала її, ранила, доводила до розпуки.

— Не треба ілюзій, не треба омани...— сердилась на себе Раїса. — Годі закривати дійсність... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком в розмальованій обгортці... я не хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого... Так, нікого й нічого...

Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала, як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раїса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці і доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась.

І знов-таки вона мусила бути йому вдячною...

Раїса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя взяла вона спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сніги або у двір, як се він звик завжди робити, уже Раїса мчалась за ним навздогін із шапкою та з хусткою на шию. Спочатку о. Василь байдужно приймав се піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливо коли

Раїса робила йому сцени за те, що він не бережеться.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людині, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він, такий чесний, такий ідейний, з могутнім даром слова, може і повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію. Правда, вони притакували їй, та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батюшки не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалась, замикалась у собі і почувала відразу до невдячних.

Однак, поминаючи моменти невдоволення, Раїса мала свої приємності. Раніш вона ніколи б не могла повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала досі жадного значення, може бути джерелом втіхи. Столуючись у матушки, Раїса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при великій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давали насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалася з ліжка в темній, вистудженій за ніч хаті, боячись заспати утрень, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікно дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в морозному повітрі, досвітчане світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освічених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (іншу вона перестала носити), з накинутою на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там при двох-трьох жовтих плямах світла сторож замітав поміст, і пил од ніг людських сідав на грубо помальованих богах, на убогій позолоті.

Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розгладжуючи ще мокрі од вмивання коси, великими кроками проходив через церкву до вівтаря і нашвидку стискав руку Раїсі. Архангел Гавриїл усувався йому з дороги, і о. Василь зникав у вівтарі.

Поволі по церкві то тут, то там займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ся обстановка викликала у Раїси молитовний настрій. Вона ставала за криласом із правого боку перед дерев'яним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос.

Служба починалася. Раїса перебирала в голові молитви; деякі з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви і однесе до бога.

Шепчучи слова покори й благання, вона помічала у нього тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь у хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння ранішнього сонця і волав до бога м'яким, трохи гугнявим баритонем, душа

Раїсіна здійснювалась на тих згуках у височінь і розпускала там разом із димом ладану в золоті недільного сонця.

Раїса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожності припадала вона устами не тільки до холодного металу, але й до м'якої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать божа...

Погідною й тихою верталась Раїса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою і заживала проскурку, се пречисте тіло боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь.

Праця в школі втомлювала Раїсу, та не вдовольняла. Її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямок думок — все се було таке нове, несподіване. Не можна сказати, щоб ся зміна дивувала її, — навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла жити так довго іншим життям, не пила живої води з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала.

Тепер, дякуючи небесній ласці й допомі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралущею лялечки у неї виростають барвні крила і набирають сили до льоту.

З покорю називала вона себе ученицею о. Василя. Вона мала потребу раз у раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раїса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть рахувала день свій з тої хвили, коли могла врешті бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала зі свого життя.

Коло різдвяних свят о. Василь трохи занедужав. Раїса присвятила хорому весь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом виповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмирає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав: "Умирає". Вона боялась думати про се — і разом з тим уявляла собі бліде обличчя з заплющеними очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одержу і, мов загіпнотизована, вибігла зі школи. Надворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула взути), а вона бігла і уявляла собі світло у вікнах, грюкання дверима, охання і лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя і напівмертві уста вимовляють її ім'я...

— Іду...— шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить щосили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить, і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти — і станеться чудо, він оживе і одужає. Вся кров збігається до її серця, і тільки одно воно живе та готове на боротьбу.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона добуває останніх

сил... додає ногам жвавості рухами цілого тіла. Та ось врешті блимнуло світло... В одному вікні, в другому... і Раїса грудьми наскочила на хвіртку у високому баркані...

Хвіртка зачинена. Раїса припала лицем до шпари. В широку розколину хвіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у хвіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збіглась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса відкрила очі, перед нею в синьому сяйві білили сніги, блищала в'їжджена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно, значить, се був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо попленталась назад.

"Коли б хто не побачив",— думала вона озираючись. Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки.

Скрізь було безлюдно й тихо. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала. На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і відчуває себе сливе здоровим...

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив із хати, його одяг підлягав контролю, на нього намотували стільки хусток, наче він збиравсь за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раїсою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть дуже легкий, викликав докори в необережності. Брак апетиту вів за собою усильні припрошування, а великий апетит — благання не об'їдатися. Се дратувало о. Василя.

Се просто якась змова проти нього. Чого їй треба від нього, тій старій панні?

— Ви мені в рот дивитеся, а самі нічого не їсте, скоро з вас моці будуть...

Грубий тон і роздратування о. Василя ображали Раїсу. Вона покірно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце, кого сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попівській пекарні і нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав зі школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу.

О. Василь не помічав того. Однак Раїса бачила, що він ухиляється од давніх бесід та суперечок, які так подобались Раїсі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пир'ям і скубла, злегка дрімаючи. Раїса протягувала руку до книжки і неспішно питала:

— Може, почитаємо?

— Е, не хочу, докучило... Що там у тих романах... Не знаю, для кого вони пишуться... Хіба для старих паннів, щоб кров розгрівати.

З сими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раїсу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапу... і знов позіхав, з смаком і з кряканням.

Матушка за пір'ям вторувала.

— Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш...— радила вона йому.

— А справді, піду... чогось сон наліг на мене, — позіхав о. Василь і йшов спати, не вважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій.

Часом він забирався до писання церковних книжок, немов не помічав Раїси.

Інколи ж його просто гедзь нападав — і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раїсі шпильки, глузував із її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусила брати під оборону збентежену й засмучену Раїсу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на різдво Тасі відносини поправилися, о. Василь знов став милим і веселим, а Раїса почувала себе добре, немов викинула з пам'яті усе неприємне.

Та згода була недовгою. Тася швидко поїхала, і о. Василь занудивсь. Він блукав по хатах млявою ходою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити.

Врешті одного вечора підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раїса видивилась на нього великими переляканими очима. О. Василь походив, походив і знов налив чарку. Раїса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалась з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світячи світла, Раїса впала на канапку у своїй світличці. Вона лежала така тиха, пригноблена, розтоптана і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотнє, занедбане всіма серце сходило кров'ю у темній сосновій домовині.

Надворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги у темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу. Та нащо вити! Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ся пітьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзигарів, виття собаки, не треба тих усіх згуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невтишний, щемлячий біль одинокого, безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю...

Як довго лежала отак Раїса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на своєму серці чийось теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею, схилившись., стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала його біла і м'яка рука. Раїсі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалась з місця. Привид щез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку і обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик теплої чужої руки.

З того часу Раїса скорилась. Вона з покірною приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь, немов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїси стала покіра. Чим більше о. Василь одпихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крові свого серця. Коли б

він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона б з любов'ю й покорою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась у жовтому, висохлому тілі.

Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Грубі вибрики о. Василя Раїса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неухажне, нерівне і часом згідне поводження з нею поясняла собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці.

І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору, як її навчив той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне, Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з ним солодкі бесіди. І він розумів її.

Тим часом Раїса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

— Ви б порадились у лікаря, полічили б ся, — говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її восковому лиці.

Вона нічого не відповідала і тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалась Раїсі на те, щоб щослужби божої ставити у віттарі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала удосвіта і зеленими, росяними ранками блукала по луках, збираючи квітку до квітки.

Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках на rendez-vous [7] аж за село? — жартував о. Василь, дізнавшись про ті ранішні екскурсії.

Після служби один із букетів Раїса брала собі. Їй здавалося, що він змінювався. Запах і барва квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка божя, що сходила під час відправи на віттар, радісно розтуляла їх віночки. Раїса притискала букет до уст і серця і ставила у себе в спальні на столику.

Там, у сій монастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні, під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір віттаря, заквітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла рядом із букетом велика фотографія о. Василя.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм віттарем із очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа й посидала йому молитви свого серця. Йому, одному йому, одкривала вона серце. Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пуста, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не потрібне їй... Нащо ж ти, боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце!.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці. До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання. Ти добрий, ти гарний, вона буде тобі вірно служити, буде твоєю покірною невольницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтівливий трепет його, як ти се зробив раз... боже!.. Ісусе!..

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здійснювала руки до неба, замирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху.

Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її, — вона чула, що одривається од землі, — і клав собі на груди.

Невимовна розкіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млості вона тратила тям, а спопеліле серце знов наливалося гарячою кров'ю, палало небесною радістю... Невпинні сльози змивали її обличчя.

Ти розумієш, — вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї, — ти розумієш — се людина незвичайна, не простий сільський піп... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти б була зачарована їм... Він гарний... Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода... Волосся трохи рудаве, але се не псує їх, навпаки, уста при них здаються свіжішими... Голос музикальний... Ти його побачиш, ти мусиш побачити... його, може, не всі люблять, бо він має енергію і непохитну волю... Сій людині не тут місце, не на селі... Тут він пропадає... І от уяви собі моє горе — він збирається до о. Івана на храм...

— Яке ж тобі тут горе? Хай їде...

— Ти не розумієш, ти не хочеш розуміти... Він не повинен туди їхати... Там не місце йому... там буде лише п'янство, карти, гульня... Він мусить бути сильним, він мусить бути вищим... Він кинув пити... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав... Невже я... Невже він...

Раїса сиділа мовчки, а рясні сльози тихо котились по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хруснули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивилися кудись у простір...

— Ти не розумієш, — почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила:

— Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

— Що ти сказала?

— Я кажу, що ти його... — і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки і тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди, і з очей її поволі щезала рожева од заходу, закутана в зелень кленів церква.

Чернігів, вересень 1901

[1] — Сумний, як день ясний Для серця без надії.

[2] — Коппе Франсуа Едуард Жоакен (1812-1908) — франц. письменник.

[3] — Земська управа — виконавчий орган земських установ Росії у 1864-1917рр.

[4] — Фейербах Людвіг (1804-1872) — нім. філософ-матеріаліст, один з попередників марксизму.

[5] — Єпархія — основна церковна адміністративна одиниця.

[6] — Марс — за римською міфологією, бог родючості, рослинності, дикої природи,

пізніше ототожнений з грецьким Аресом, богом війни.

[7] — Побачення (франц.)